

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या शैक्षणिक कार्याचे योगदान

नितीन उध्दवराव जाधव

संशोधक विद्यार्थी

समाजशास्त्र विभाग

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

गोषवारा Abstract :

भारतीय इतिहासातील अलौकिक बुद्धिचे एक महान विद्वान किंवा शिक्षणतज्ञ म्हणून विसाव्या शतकात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची विशेष ख्याती होती. त्यांच्यामते व्याक्ती, समाज आणि राष्ट्राच्या प्रगतीसाठी शिक्षणा शिवाय दुसरा प्रयाय नाही. म्हणूनच समाजाच्या सर्वच उपेक्षित घटकांना शिक्षणाच्या संध्या दिल्या पाहिजे. कारण दलित, आदिवासी आणि महिलांच्या शिवाय समाजाची प्रगती होणे अशक्य आहे. म्हणून सर्वच प्रकारचे विषमतावादी भेद सारून समता मूलक समाजाची निर्मिती करण्यासाठी त्यांनी शिक्षणाला आनिवार्य मानले. स्वतः कष्टाने शिक्षण घेऊन समाजा समोर प्रगती" गील शिक्षणाचा पाया रोवला व अनेक शैक्षणिक भाळा, महाविद्यालय आणि वसतीगृहे उभारून शैक्षणिक विचारांची आणि कृतितून कार्याची ओळख करून दिली.

प्रस्तावना : (Introduction) :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे अलौकिक बुद्धिचे एक महान विद्वान होते. त्यांनी हजारों वर्षांपासून चालत आलेल्या भारतीय समाज व्यवस्थेच्या विरुद्ध शिक्षणाच्या माध्यमातून विद्रोहाच पाऊल उचलले होत. खऱ्या अर्थाने म. फुले, राजर्षी शाहू महाराज यांचे शैक्षणिक आणि सामाजिक चळवळीचा वारसा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी चालवला आहे. यांच अनुसंगाने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात की, "भारतातील अस्पृश्य शैक्षणिक दृष्टीने उपेक्षित आहेत आणि राजकीय दृष्टीकोणातून ही कमजोर आहेत. त्यामूळेच मी त्यांच्या राजकीय सुरक्षतेची मागणी करत आहे." ह्याच ऐतिहासिक विचारांच्या दृष्टीकोणातून त्यांनी सायमन कमीशनच्या पुढे शिक्षणाचे महत्व पटवून देताना म्हणतात कि, "शिक्षणातून जर माणूस निर्माण करावयाचा असेल तर ज्ञान, विनय आणि शिल या तीन गुणाची शेती करावी लागेल. कारण शिक्षण राष्ट्रीय प्रगतीचा राजमार्ग आहे." हाच मूलमंत्र त्यांनी आपल्या जीवनामध्ये रुजवून जीवन यशस्वी केले. म्हणूनच जगाच्या इतिहासामध्ये त्यांची नोंद आहे. डॉ. बाबासाहेब यांच्या मते शिक्षण माणसाला सुसंस्कृत बनविते. कारण शिक्षण माणसाला बुद्धिकडून श्रमाकडे आणि भावनेकडून मानवतेकडे नेणारा मार्ग असतो. त्यामूळे शिक्षण, ज्ञान आणि प्रज्ञाचा संगम होऊन समाज परिवर्तनाच्या दिशेने वाटचाल करत असतो. आणि लोकशाहीला जर यशस्वी बनवायचे असेल तर नैतिक मूल्यांच्या आधारीत शिक्षणाद्वारेच समाजाचे पोषण केले पाहिजे. यावरून डॉ. बाबासाहेब यांचे शैक्षणिक विचार आणि कार्य किती ऐतिहासिक आहेत याची जाणिव होती. त्यांना माहित होते की शिक्षण हे सामाजिक, आर्थिक आणि राजनीतिक

उन्नतीचा आधार आहे. दलितांच्या अउन्नतीसाठी शिक्षणाचा अभाव ही त्यांचा शत्रू आहे. म्हणूनच दलितांना याची जाणिव व्हावी म्हणून त्यांनी दलिताना मूलमंत्र दिला, "शिका, संगठीत व्हा आणि संघर्ष करा." हीच त्यांची मूळ शैक्षणिक विद्वाता होती. दलितांना शिक्षणासाठी प्रेरणा याच त्रिसूत्राने दिली आहे. कारण डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा शैक्षणिक जीवन प्रवास सुधा कठीण आणि संघर्षमय होता. त्यांच्या शैक्षणिक कार्याचा ऐतिहासिक आणि सामाजिक उन्नतीच्या दृष्टीने आढावा आपल्याला सदरील लेखात मांडायचा आहे.

शोधनिबंधाचे उद्देश : (Objective)

1. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार आणि कार्याचा शोध घेणे.
2. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या द्वारे शिक्षणासाठी केल्या गेलेल्या प्रसार कार्याचा आढावा घेणे.
3. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी दलितासाठी केलेल्या शैक्षणिक कार्याचा अभ्यास करणे.
4. सामाजिक उन्नतीसाठी शिक्षण एक साधन म्हणून अभ्यासने.

शोध निबंधाचे गृहीतके :

1. दलितांच्या शिक्षणासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या द्वारे 'बहिष्कृत हितकारणी' सभेची स्थापना करण्यात आली होती.
2. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी शिक्षणाला सामाजिक उन्नतिचे साधन मानले होते.
3. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी शिक्षणाच्या राष्ट्रीयनीती वर जोर दिला होता.
4. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी 'मुकनायक' पत्रिकेतून शिक्षण नीतीचा प्रसार केला.

तथ्यांचे विश्लेषण आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार आणि कार्य :

1. बहिष्कृत हितकारणी सभा :

इ.स. 1924 मध्ये कनिष्ठ जातीतील लोकांमध्ये शिक्षणाचा प्रसार व्हावा व त्याची सामाजिक आणि आर्थिक स्थिती सुधारावी म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी 'बहिष्कृत हितकारणी' सभेची स्थापना केली. या संघटनेच्या वतीने सोलापूर येथे 4 जानेवारी, 1935 रोजी एक वस्तीगृह सुरू करून दलित गरीब विद्यार्थ्यांना निवारा, भोजन, कपडे व शैक्षणिक साहित्य पुरविले.

2. दलित शिक्षण संस्थेची स्थापना :

14 जून 1928 रोजी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी दलित शिक्षण संस्थेची स्थापना केली. दलितांच्या माध्यमिक शिक्षणाची सोय करणे हे या संस्थेचे मुख्य ध्येय होते. दलित विद्यार्थ्यांना वसतिगृहाची सुविधा उपलब्ध करून

देण्याच्या कार्यासाठी मुंबई सरकारने या संस्थेला मदत करावी असे आवाहन डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केले. कारण माध्यमिक शिक्षणाची जबाबदारी पेलण्यास संस्था समर्थ नव्हती त्यामुळे मुंबईच्या गर्ह्णरने 8 आक्टोबर 1928 रोजी माध्यमिक भाळ्तील विद्यार्थ्यांसाठी 5 वसतिगृह मंजूर केली. तसेच गर्ह्णरने दर महा 9 हजाराचे अनुदानही वसतिगृहांना खर्चासाठी मंजूर केले. जेव्हा ही रक्कम खर्चासाठी अपूरी पडू लागली. तेव्हा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मुस्लिम व पारसी समुदायातील धर्मदाय संस्थेकडून व इतर काही देणगीदाराकडून आर्थिक मदत मिळविली.

3. सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाचा आगृह :

इ.स. 1927 मध्ये प्राथमिक शिक्षणाची प्रगती फार-फार मंद होती अशी खंत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी व्यक्त केली. शिक्षणातील अपव्ययावरील प्राथमिक शिक्षणावरील अधिक खर्चाहस सक्ती हा उपाय सूचविला. 1928 मध्ये आपल्या श्रमातीचे भालेय शिक्षण भक्कम पायावर संघटित करण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी 'दलितवर्ग शिक्षण संस्थेची' Depressed Classes Education ची स्थापना केली. प्राथमिक शिक्षण ही शालेय शिक्षणातील मूळ पाया असतो. तिच्याच भक्कमतेवर शालेय व्यवस्थेची उन्नती होत असते.

4. शिक्षणासाठी राष्ट्रीय नीतीची आवश्यकता :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी शिक्षणासाठी राष्ट्रीय धोरणाची आवश्यकता मानली आहे. यांच संदर्भाने ते 'बहिष्कृत भारत' मध्ये लिहितात की "प्रांतीय स्वायत्ता आणि एक राष्ट्रीय शिक्षण धोरणाचा शोध घ्या, आणि आम्हाला त्यांची कसलीच आडचन नाही. परंतु शिक्षणात एकरूपता असायला हवी. जे लोक या एकरूपतेच्या विरुद्ध असतील आशाना शिक्षनाच्या हस्तक्षेपापासून दूर ठेवावे." एवडेच नाही तर ते शिक्षणापासून सामाजिक बदलावाची अपेक्षा ठेवतात. कारण त्यांच्या मते शिक्षणातूनच सामाजिक प्रबोधन होऊ शकते पण गरज आहे ती योग्य राष्ट्रीय शिक्षण धोरणाची.

5. शिक्षण सामाजिक उन्नतीच साधन आहे :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर शिक्षणाला सामाजिक उन्नतीचे साधन मानतात. यांच दृष्टीने ते म्हणाले होते की, "शिक्षण हे वाघणीचे दूध आहे आणि जो कुणी हे प्राशन करेल तो गुरगुरल्या शिवाय राहणार नाही." मिलिंद कॉलेज, औरंगाबाद च्या उदघाटन सोहळ्याच्या वेळी म्हणाले होते की शिक्षण हे एक आशा रोगाची औषध आहे की ते समाजातल्या सर्वच रोगाचा नायनाट करते. आणि एक आरोग्यदायी समाजाची निर्मिती करते.

6. शिक्षणाच्या प्रसारासाठी मुकनायक पाक्षिक :

शिक्षणाची ज्योत समाजाला अंधारातून प्रकाशाकडे नेण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी शिक्षणाचा प्रसार आपल्या 'मुकनायक' मासिकातून ही करत असत. म्हणूनच त्यांनी लोकांना शिक्षणाच महत्व पटवून सांगण्यासाठी 31 जानेवारी, 1920 मध्ये 'मुकनायक' मासिकाची स्थापना केली. यांचा परिणाम सकारात्मक झाला कारण शिक्षणाची उपयोगिता लोकांना समजू लागली.

7. ज्ञानाला शीलाची जोड असावी :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना ज्ञान हाच प्रकाश आणि शक्ती वाटत होती. ज्ञान हे तलवारीसारखे असते त्याला चांगल्या-वाईट कामासाठी उपयोग करता येतो. म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा आग्रह होता की ज्ञानाला चारित्र्याची जोड मिळाली पाहिजे. कारण त्यामूळेच चांगल्या वाईट गोष्टीची जाणिव आसते. म्हणून शिक्षणामध्ये नैतिक मूल्याची जोड ही सुसंस्कृत पिढी घडविण्यासाठी महत्वाची आसते. त्यांच्या मते, "आपण शिकलो म्हणजे सर्व काही झाले असे नाही. मात्र या शिक्षणाबरोबरच माणसाचे शील ही सुधारले पाहिजे. शीला शिवाय शिक्षणाची किंमत शून्य आहे. समजा एखाद्या माणसाच्या हाती तलवार आहे. तिचा सदुपयोग की दुरुपयोग करावयाचा आहे हे त्या मानसाच्या शीलावर आवलंबून राहिल. तो तलवारिने एखाद्याचा खूनही करील किंवा एखाद्याचा बचावही करील. ज्ञानाचे तसेच आहे." म्हणूनच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी शिक्षणात किंवा ज्ञानाला शीलाची जोड असने गरजेचे मानले आहे.

8. महाविद्यालये आणि वसतीगृहाची स्थापना :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी स्वतः सरकारी विधी महाविद्यालयात प्रिंसीपल म्हणून कार्य केले होते. म्हणून उच्च शिक्षणातला त्यांचा अनुभव खूप होता. याच दृष्टीने त्यांनी मुंबई इथे पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना केली. यांच्या संस्थेअंतर्गत सिध्दार्थ महाविद्यालय आणि मराठवाडा औरंगाबाद इथे मिलिंद महाविद्यालयाची स्थापना करुण समाजातील वंचित, उपेक्षित व गरीब मुलांच्या उच्च शिक्षणाची सोय करुण त्यांना राहण्यासाठी वसतीगृहाची सुध्दा व्यवस्था केली म्हणूनच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे हे ऐतिहासिक कार्य झाले आहे. जे आज गरीब मुलांच्या शिक्षणासाठी हे महाविद्यालय सज्ज आहेत. अशा प्रकारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे ऐतिहासिक व सामाजिक बांधिलकीचे कार्य व शैक्षणिक योगदानांचा वरील मुद्याद्वारे आढावा घेता येतो.

निष्कर्ष (Conclusion) :

1. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी बहिष्कृत हितकारणी सभेची स्थापना करुण शैक्षणिक कार्याची सुरवात केली.
2. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी शिक्षणाचा प्रचार-प्रसार व्हावा म्हणून 'मुकनायक' मासिकाची सुरवात केली होती.
3. लोकशाहीला मजबूत ठेवायचे असेल तर शिक्षणाची अत्यंत गरज आहे हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी समजाऊन सांगितले आहे.
4. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी शिक्षणाला सामाजिक उन्नतिचा मार्ग किंवा साधन मानले आहे.
5. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी शिक्षणाचे महत्व आपल्या जीवन संघर्शातून दाखवून दिले आहे.
6. शिक्षणाच्या कार्यासाठी सर्वांनी मदत व कार्य करण्याची प्रेरणा डॉ. बाबासाहेब यांनी दिली आहे.

सरांश रूपाने असे म्हणता येईल की डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी व्यक्ती-समाज आणि राष्ट्राच्या उन्नतीसाठी

शिक्षणाला महत्वाचे मानले आहे. यासाठी दलित, गरीब, आदिवासी आणि महिलांना सुधा शिक्षणाची संधी मिळाली पाहिजे. आणि देशाला याच्या सोबतचं विकासाची वाट चालावी लागणार आहे. हा अनमोल समतावादी विचार महाराष्ट्रालाच नव्हे तर सम्पूर्ण जगाला दिला आहे. म्हणूनच ते आज ही एक ऐतिहासिक समाजसुधाकर म्हणून दिशा दर्शन करतात.

संदर्भग्रंथ सूची :

1. पानतावने गंगाधर, (1998), डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे निवडक लेख, प्रतिमा प्रकाशन सदाशिव पेठ, पुणे, पृ.क. 159
2. कल्याणकर बा.ह. मेश्राम व इतर (1993) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गौरव ग्रंथ महाराष्ट्र राज्य साहित्य व सांस्कृतिक मंडळ, मुंबई, पृ.क. 423

3. सिंगारे अनिल, घुले विट्ठल (2009), महाराष्ट्रातील आंबेडकरी चळवळीचा इतिहास अरुण प्रकाशन लातूर, पृ. क. 203
4. गाठाळ एस.एस. (2010), आंबेडकरी चळवळीचा इतिहास, कैलास प्रकाशन, औरंगाबाद, पृ.क. 207
5. हाडेकर डी. वाय. (2003), डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक विज्ञान, सुगाव प्रकाशन, सदाशिव पेठे पुणे, पृ. क. 150
6. मुन वसंत (1920), डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर बहिष्कृत भारत व मुकनायक, शिक्षक विभाग, महाराष्ट्र शासन, मंत्रालय, मुंबई, पृ.क. 150
7. भांडवलकर एस. एस. (1999), मराठवाड्याचा इतिहास, अभिजित पब्लिकेशन, लातूर, पृ.क.141